

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 87-96

☆ انعام الرحمن صفر

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شمارہ 5

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچ تصوف

Abstract

The present article illustrates the philosophy of MARD-E-KAMIL in the tale "SAIF-UL-MULOOK" written by the great Punjabi Sufi Poet Mian Muhammad Bakhsh. Mian Muhammad Bakhsh was master of the language and a poet with perfection. The tale "SAIF-UL-MULOOK" is written in the form of MASNAVI, in which Divine Love is described through Mundane Love. The character of Prince "SAIF-UL-MULOOK" is an example of MARD-E-KAMIL who liberates the fairy BADEE-UL-JAMAL from the prison of a monster. In this tale, the fairy is a symbol of Divine Love while the monster is a symbol of carnal desires. Mian Muhammad Bakhsh has described the qualities that a MARD-E-KAMIL should possess to achieve the Divine Love.

پنجابی صوفی شاعراں وچوں میاں محمد بخش جیسے صوفی شاعر سن چہناں رب سوہنے دی ازلی حقیقت تے بندے دی رب نال جڑت نوں لوکائی تیک اپڑان لئی عشق حقیقی دیاں رمزاں نوں مجازی اکھراں راہیں بیان لئی قصہ ”سیف الملوک“ رچیا۔ قصہ ”سیف الملوک“ مثنوی دی ہیئت وچ لکھیا گیا اے۔ جیہدے وچ کردار سیف الملوک، مرد کامل تے پری بدیع الجمال ازلی حقیقت ربی عشق دی علامت دے طور تے پیش کیتے گئے نیں۔ دسیا گیا اے کہ کنج سیف الملوک نے ہمت تے اُدم نال پری بدیع الجمال نوں دیودی قید توں آزاد کرایا۔ اتھے دیوانسانی نفس دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔ ایس نوں میاں محمد بخش نے داستان دے مڈھ وچ دتے شعر راہیں بیان کیتا اے۔

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی

سفرالعشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی (1)

میاں محمد بخش درویش صفت انسان تے قادر الکلام صوفی شاعر سن۔ ایس لئی اوہناں اپنے شعراں راہیں جتھے عام لوکائی نوں حیاتی دیاں امنٹ سچائیاں بارے جانکاری دتی سگوں اوہناں عشق حقیقی دیاں راہواں اتے ٹرن والیاں دی وی پیر پیر اُتے راہنمائی کیتی اے۔ اوہناں ساریاں منزلاں نوں نکھیڑ کے بیان کیتا اے جیہناں وچوں اک صوفی نوں لنگھنا پیندا اے طلب، جستجو، عشق، معرفت، استغنا، حیرت تے توحید ورگے اہم تے مشکل موضوعاں نوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا۔ انج ایہناں ساریاں منزلاں توں کامیابی نال لنگھن والے نوں مرد کامل آکھیا اے۔ جتھوں تیک لفظ ’کامل‘ دے لغوی معنی دا تعلق اے ایس حوالے نال ’فرہنگ آصفیہ‘ وچ انج دس پائی گئی اے۔

”کامل (ع) صفت (1) پورا، تمام، سب، سارا، کل، جملہ، سموچا، ثابت، درست، (2) ماہر، استاد، فن، بڑا بھاری، کاریگر پُرن، پرہیز، (3) عارف، پہنچا ہوا، خدا رسیدہ، عالم، معتبر، پکا، مضبوط۔“ (2)

میاں صاحب دے مرد کامل دا فلسفہ کثیر الجہت اے۔ اک انسان نوں دنیاوی، سماجی تے دنیوی معاملیاں وچ کنج حوصلہ، صبر تے جوانمردی نال کم لینا چاہیدا اے۔ میاں صاحب کول مرد کامل دی اک وجہ تسمیہ ایہ وی اے کہ اوس ویلے جموں کشمیر تے آزاد کشمیر دے خراب حالات پاروں اتھوں دی لوکائی لئی اک اہیا کردار تمثیلی روپ وچ پیش کیتا جیہڑا ہر قسم دیاں اوکڑاں دا مقابلہ کر دیاں اپنی منزل نوں کامیابی نال حاصل کر لوے۔ میاں محمد بخش نے ’مرد کامل‘ نوں اپنی داستان سیف الملوک دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ میاں صاحب دی ایس فکرنوں صوفیاں دی زُہد، ریاضت،

مجاہدہ، نفس تے قابو پان تے دنیا دی بے ثباتی ورگے فلسفے نال جوڑیا جاسکدا اے۔ جیہدے نال ربی عشق دے چاہیوان راہ دیاں اوکڑاں نوں سینے نال لاندے اوہناں وچوں نگھ کے کاملیت دی پوڑھی تے چڑھدے لگے گئے۔ میاں محمد بخش توں پہلاں فارسی دے مشہور شاعر مولانا جلال الدین رومی کول دی اک مکمل تے کامیاب بھرواں فلسفہ ملدا اے۔ جہدا پرچھاواں میاں صاحب دے مردِ کامل وچ دکھالی دیندا اے۔ کیوں جے میاں صاحب دے وڈے بھرا بہاول بخش اوہناں نوں مثنوی مولانا روم دے مطلب سمجھاوندے سن۔ آکھیا جاسکدا اے کہ شاید میاں صاحب نے مردِ کامل نوں مولانا روم توں ای اخذ کیتا ہووے۔ مولانا رومی دے کجھ ہور شعراں وچ جیہڑے کہ کلیاتِ شمس تبریز، وچ موجود نیں بڑے پُر تاثیر انداز وچ مردِ کامل دا تصور دسد اے۔

دی شیخ با چراغِ ہمی گشت گرد شہر
کز دیو و دد ملولم و اناسم آرزوست
زین ہمرہان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست
گفتند یافت می نشود جسته ایم ما

گفت آنک یافت می نشود آنم آرزوست (3)

میاں محمد بخش توں بعد آون والے شاعراں وچ ایہو کامل شخصیت برصغیر دے شاعر مشرق علامہ محمد اقبال کول مردِ مومن وچ دکھالی دیندی اے۔ میاں محمد بخش دا مردِ کامل دا فلسفہ ذاتِ حق دی محبت تے اوکڑاں نوں برداشت کر کے یقینِ کامل ول پریردا اے۔ صوفیا دے نیڑے عشق اوہ اچا مقام اے جتھے مذہب تے ملت دا تصور خدا دی ذات قرار پاندی اے۔ جدوں عاشق عشق دے بلند ترین مقام اُتے اپڑ جاندا اے، فیراوس نوں ہر پاسے ہر تھاں محبوب دے حُسن دے جلوے ای دسدے نیں۔ اوس نوں اپنے اندر محبوب ای محبوب دکھالی دیندا اے۔ مردِ کامل دارب نال عشق ای اوس نوں کاملیت دی پوڑھی چاڑھدا اے۔ مردِ کامل عشق دے جذبے نوں منوں نہیں وسار سکدا۔ ایس دنیا دے وجود دی بنیاد ای عشق دے جذبے اُتے اُسردی دکھالی دیندی اے۔ جے کائنات وچوں ہمت تے عشق دے جذبے مک جان فیر ہر پاسے خود غرضی تے خوف دے پہرے دار دسن گے۔ خاکی دھرتی تے دل دی دھرتی صرف ربی نور تے حضرت محمد ﷺ دے

ذکر تے اوہناں دے افکار نوں سمجھن تے اوہناں تے عمل پیرا ہون نال ای جگمگا سکدی اے۔ میاں صاحب کول ایہو جذبہ نمایاں دکھالی دیندا اے۔ اوہ کامل لوکاں وچ عشق دے وصف پاروں اوہناں نوں خاص سمجھدے سن۔ عشق پاروں توحید دا پرچار کردے تے محبوب دی دید نال اپنے من اندر سکون محسوس کردے۔ اپنے محبوب نوں اپنے اندر دیکھدے نیں۔ صرف اوہدی آواز نوں سن تے سمجھ کے کاملیت دی پوڑھی تے چڑھن توں کچھ نہیں ہٹدے لکھدے نیں:

کامل عشق خدایا بخش غیر دلوں مکھ موڑاں

ہو جاناں ہو نکاں ہو اکھاں لوڑاں (4)

کامل عشق دی بدولت بندہ رب دے نیڑے ہو جاندا اے۔ دنیا تے آخرت دیاں اوکڑاں نال لڑنا سکھدا اے۔ جیہدے نال طلب تے جستجو دا جذبہ ہو رکھ کر جاندا اے۔ میاں صاحب مرد کامل نوں علم دی منزل ول سوہنے ڈھنگ نال لے جاندا اے۔ کیوں جے عشق دیاں رمزاں تے خداں نوں جان لئی علم دے سمندر وچ غوطے لانے پیندے نیں۔ عشق حقیقی دی راہ دا پاندھی علم پاروں کائنات دے لگے رازاں نوں اوہناں نشانیاں وچ لہندا اے۔ جیویں سیف الملوک علم دی بنیاد تے پری بدیع الجمال نوں ملن دے سفر نوں اوکھا ہون دے باوجود سوکھا بنا دیندا اے۔ ایہہ علم ای کاملیت دے رازاں توں محرم ہون دا دل سکھاندا اے۔ ظاہری دی تھاں باطنی علم والی اکھ کھلے تے کجھ نظریں پیندا اے۔ علم انسان نوں اشرف المخلوقات دے درجے تک اپڑاندا اے تے حیواناں توں دکھ کر دا اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

شہزادے نوں دے دلا سے ہتھ سرے تے پھیرے

کہندا بیٹا علم پڑھیں تاں واہ نصیب تیرے

پڑھنا علم ضرور بندے نوں کیتا فرض الہی

کر دا علم دل نوں روشن ہوندی دُور سیاہی

جیوں سورج وچ نور توں ہی علم روے وچ جانے

نورے باجھوں سورج پتھر، آدم جنس حیوانے (5)

علم ہمیشہ عمل دا چاہیوان ہوندا اے۔ جے علم انسان دے اندر دی جہالت نوں مکانہ سکے تے فیروہدی مثال اوس سکے سمندر وانگ اے جیہڑا بظاہر تے بھریا اے پر اندروں خالی دکھالی دیندا اے۔ 'سیف الملوک' جستجو تے جدوجہد

داقصہ اے۔ ایہدے کچھ شعر ہمت، ادم تے جدوجہد دا درس دیندے نیں۔ دنیا نوں تیاگ کے کلم کلے بیٹھ جان نال تے خالق نال لو لگا لینا حیاتی دا مقصد نہیں سگوں بندہ اوہناں راہواں تے ڈونگھیاں ویہناں توں لنگھن توں بعد ای سکون والی حیاتی تے ہمت نال حاصل کیتی منزل وچکار فرق کرنا سکھدا اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

اوہو ہمت مرداں والی ایہو کم کریندی
مرداں دے درٹھندے ناہیں شامت تد مریندی
جس جائی وچ مطلب ہووے مرد پچاون کھلیاں
ملن مرداں منگتیاں نوں مرداں دے درملیاں
ہوندے بند خلاص شتابی، مرد پون جد ضامن

دھن نصیب اوہدے جس پھڑیا مرداں سندا دامن (6)

میاں صاحب نے انسان نوں اپنی حیاتی باہمت طریقے نال لنگھان دی پریرنا کیتی اے تے بندے نوں مقصد دے حصول لئی درپیش اوکڑاں نال نیرن لئی اچھے یقین کامل دی خوبی تے وی بڑا زور دتا اے۔ میاں صاحب دا پیش کیتا کردار شہزادہ سیف الملوک ہمت تے جذبے دی علامت اے۔ اوہ اوکڑاں نوں برداشت کر کے دیواں، جناں، چڑھیلاں، زنگیاں تے سنساراں دی فوج نال کلم کلا مقابلہ کر کے اپنی منزل تیک اپڑ گیا۔ ایہ سب کچھ عزم تے یقین کامل کارن ای ہوندا اے۔ میاں صاحب نے سیف الملوک نوں اچھا مرد دکھایا اے جس اپنے نفس نوں مار کے دنیاوی نفسانی خواہشاں نوں ماردتا تے پری بدلیج الجمال نوں یعنی ذات حق نوں پالیا۔

ہور درندے تے چرندے ملدے وت حسابوں
سیف الملوک دتی نہ ڈردا مست پریم شراہوں (7)
غوطے کھاندا مر مر جاندا پڑھدا نام الہی
ہمت کردا باہیں تردا تارو مرد سپاہی (8)

جیہڑا سچا مقصد تے یقین محکم لے کے ٹرے، کوئی مخلوق اوس داراہ نہیں ڈک سکدی۔ بالآخر اوہ منزل نوں پالین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ ویلا وی آوندا اے جدوں رب دی ذات اپنے ول آون دی راہ دسدی اے۔ جیویں پانی

سیپ دے مونہہ وچ جا کے قید و بند دیاں صعوبتاں برداشت کر کے گوہر بن جاندا اے۔ انج ای وحدت تے ربی عشق دے سمندر وچ ڈب کے تر جانا کاملیت دی انتہا تے اڑا دیندا اے۔ رب دی ذات بندے توں غافل نہیں۔ اوہ تے بندے ول دودھا اے پر بندہ ای دو قدم ٹرن وچ اوکھت محسوس کردا اے، پری بدلیج الجمال دے بلان دی صورت وچ اوہ قول یاد دواندے نیں جتھے دچھوڑا مکا کے ہمیش لئی خالق نال اک مک ہو جان دی کوشش کرن دی پریرنا دتی گئی اے۔ ایہناں گلاں نوں میاں صاحب نے شعراں وچ واضح کیتا اے۔ جیہڑا عامل توں کامل ہون تے حق نوں پاؤن تیکر داسفراے۔

میں تے آپ محبت تیری تہدھ تھیں کجھ زیادہ

تائیں آپ سداواں تینوں جھبے آ شہزادہ (9)

میاں صاحب دامر د کامل قرآنی تعلیماں تے رسول ﷺ دے اذکار توں وکھرا نہیں جا پدا۔ اوہ اپنے رب دی

رضاوچ راضی رہندا اے۔ جیویں:

دنیا دا غم کھاوے ناہیں جو آوے سر چاوے

آخر دا کر خرچ محمد راضی ہو گھر جاوے (10)

میاں محمد بخش دے نیڑے عبادت تے ریاضت لئی علم تے عشق لازم اے۔ کیوں جے اوہدے بنا سوز تے اضطراب دی منزل دور دراڈے رہ جاندا اے۔ ایہناں کارن ای انسان و ہماں تے وسوسیاں توں پچھا رہندا اے تے کسے وی ڈر دے بنا اگانہہ توں اگانہہ رب دی رضانا لٹرا لگا جاندا اے۔ میاں صاحب ربی عشق دیاں سدھراں تے امید دے چانن وچ رب دے بندیاں نوں راہ وکھاندیاں لکھدے نیں رب جیہڑا اکھاں ہون دے باوجود اوہناں دیاں نظراں توں اولھے رہندا اے۔ ایس خیال نوں کھلا روں ڈھنگ نال ڈاکٹر خلیفہ عبدالحکیم ہوراں دے مضمون (عشق کا تصور) وچ ویکھیا جا سکدا اے۔ لکھدے نیں:

”آخر منزل خدا سے وصال کامل ہے جس پر وجود کا کوئی تصور قابل اطلاق

نہیں۔ اس لئے صوفیاء نے اس بقا کا نام عدم رکھ دیا ہے۔ جس کے معنی اثبات

کامل نہیں نہ کہ نفی ہستی۔“ (11)

میاں صاحب راہ حق دے پاندھی دی اک خوبی سچ تے حق گوئی وی گنواںدے نیں، کیوں جے سچے مرد دی نگاہ

نال ای کوڑتے مکر و فریب دے جالے پل وچ لہہ جاندے نیں۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

اوہ خطائی میرے بھائی جو جو بات اوہی
 جو سبھ گل سچاویں لکھی پیر سچے دی گھلی
 سچے مرد نگاہ کرم دی نام اللہ دے پاہو
 اوگنہار دے لکھ اوگن، پلا دے چھپاہو
 چھپے بھانڈے، تپے آوازے، کیا نیویں کیا اُچے
 میں ہاں نال پلیتی بھریا سخن ہوون کد سچے
 سخن میرے چا پاک بناؤ، ہے توفیق آزاداں

چوہڑے دا پُت مومن ہوندا جاں ملدا استادال (12)

میاں صاحب نے صاحبِ کمال نوں عاجزی تے انکساری دا دل وی سکھایا اے کہ انسان نوں ہمیشہ رب دے بندیاں نال نیویں کے رہنا چاہیدا اے۔ دنیا دی مستی وچ اپنی ہستی نہیں گنواںی چاہیدی۔ کسے وچ عیب تلاش کرنا، کامل مرداں دا کم ناہیں۔ میاں صاحب نے مردِ کامل وچ ہوس تے شہوت نوں اوس ٹیسی تیک نہیں اپڑایا جتھے ذاتِ حقیقی تے بندے دے وچکار کوئی گنجھل پوے۔ اوہناں کول عشق تے ہوس بارے واضح فرق موجود اے۔ جیویں سیف الملوک نوں شہر زان وچ مکر و فریب تے چلتے بازیاں دسیاں جتھے اوہ نفس دے گھوڑے دی واگ نوں قابو وچ رکھ کے منزل تے اڑ گیا۔ اوہ عشق نوں ازلی تے ابدی حقیقت سمجھدے نیں تے ہوس نوں وقتی عارضی تے رسوا کرن والی کیفیت جاندے نیں۔ اوہ حرص تے ہوس نوں مردِ کامل دے پیراں پٹھ تصور کردے نیں نہ کہ اوہدے سرتے سوار کردے نیں۔ لکھدے نیں:

حرص مجازی شہوت بازی جس اندر وچ ہوندى
 ہر اک شہوت اُجلی تک پئی طبیعت بھوندى
 جس سر سر عشق دا اوتھے، شہوت مول نہ دسدى
 جس دل حُب بجن دی اُس وچ حُب نہیں ہر کس دی
 شہوت باز مجاز حرص دے، ناز نیاز نہ جانن
 راز گواون باز نہ آون ہتھوں بازی رنجانن (13)

صبر تحمل تے درگذرا اختیار کیتیاں بناں شہوت تے ہوس توں دور رہنا اوکھا اے۔ جس دل وچ سچے رب دا عشق وسدا ہوئے، او تھے دوئی دی کوئی تھان نہیں یعنی خیر دے نال شر دا وسیا نہیں ہوسکدا۔ میاں محمد بخش نے اوہناں لوکاں دی گل کیتی اے جیہڑے تصوف تے ازلی رمزاں توں وانجھے سن۔ اوہ سچی، سدھی، سولی راہ دے پاندھیاں دے سکون دی کیفیت محسوس نہیں کرسکدے۔ جے اوہ بے عشق تے بھٹکے ہوئے لوکاں دی رمز پچھان لئی ہوندی تے اج دے دور دی معاشی، سیاسی مذہبی حالت اپنی الم ناک نہ ہوندی۔ ایس کیفیت دا اظہار ایہناں لوکاں بارے میاں صاحب لکھدے نیں:

مرداں دے کوئی پچھے پوندا اوکڑ و سر ویلے
 مرد ونگارے کدی نہ ہارے وانگر شیر مریلے
 مشکل والے دے سر اُتے مرد جدوں آ پھسکا
 زاری سُن کے یاری کرسی چھوڑ نہ جاسی سکا
 دیوے کولوں مرساں ناہیں جے زندگانی میری
 ملکہ خاتون نوں چھڈ نساں کیہ جوانی میری (14)

میاں صاحب نے اپنے شعراں وچ ظاہری علماں تے عشق ول دھیان دواندیاں اوس جذبے نوں ویکھیا اے جیہڑوں ویکھنا ہر کسے دے وس داروگ نہیں۔ اوہناں جذبیاں تے صاف دلاں ول دھیان دوایا اے جیہناں دی جھلک انبیاء تے اولیاء کرام وچ سدھی اے۔ جہناں دی نظر چوروں قطب بنا دیندی اے۔ جس نظر نے حضرت عمر بن خطاب نوں فاروق اعظم بنایا۔ اجیہی کاملیت سچائی پاروں ای حاصل ہوندی اے۔ جیہڑے نال من دی صفائی ہو جاندی اے۔ رب تے بندے وچکار فرق مک جاندا اے۔ مرد کامل دی زبان رب دی مرضی بن جاندی اے۔ میاں محمد بخش نے راہ حق دے پاندھی نوں بھروسہ کرداری شکل تے معنوی مضبوط لفاظی دے رلا نال لافانی حیثیت دے دتی۔ اوہناں مرد کامل نوں اج دے عام انسان نال جوڑ دتا اے جس راہیں عام انسان نوں خاص یعنی کامل بنن دی سوجھ دتی اے۔ لکھاری دا خاصہ اے کہ اوہ ارد گرد دے وسیب توں قاری نوں سوجھا دیوے تاں جے اوس نوں فکر تے عمل دا موقع ملے۔ میاں صاحب نے بے شک مافوق الفطرت گلاں دا سہارا لیا اے پر مرکز مرد تے زنانی دے پیرائے نال رب تے بندے دی جڑت ای اُلکی اے۔ میاں صاحب نے مرد کامل دی رمز وچ اج دے انسان نوں حق سچ ول لیان دی کوشش کیتی اے جس توں انسان

بہت دور نکل چکیا اے۔ جیہڑا جیون دیاں اوکڑاں توں ڈر کے بہہ گیا جیہڑا کدی منبر تے ہوندے وعظاں نوں سُن داسی پراج ربی عشق دے حسن تے پچھان توں ای وانجھیا گیا اے۔ رب دی عبادت وچ اوہنوں راضی کرن والے سجدے ہر انسان کر لیندا اے پر بے مردِ کامل ورگیاں صفتاں نہ ہون تے اوہ سجدے گھٹ تے زمین نال ٹکراں بہتیاں جا پدیاں نیں۔ میاں محمد بخش رب دی مخلوق نال پیار کردے سن۔ اوہناں کول حیاتی دی ہر اوکڑ نوں جرن تے اوہدا سامنا کرن دا حوصلہ موجود سی۔ ایہونکھیر انسان نوں مردِ کامل بنا دیا اے۔ رب نوں منن تے رب دی منن وچکار فرق نوں محسوس کرنا رب دی منن نوں ای کاملیت آکھیا جاندا اے۔ میاں صاحب د امرِ کامل عشقِ حقیقی وچ ہووے یا عشقِ مجازی وچ ایہ دوواں صورتاں وچ لوکائی لئی ہمت تے اُدم دامتالی نمونہ اے۔ میاں صاحب نے مذہبی، روحانی تے سماجی ہر حوالے نال بندے نوں منزل دے حصول ول ہمت، اُدم تے یقینِ کامل دی پریرنا دتی اے یعنی اوہ سچ مقصد تے یقینِ محکم لے کے ٹرے تے کوئی مخلوق اوس داراہ نہیں ڈک سکدی بالاخر اوہ منزل نوں پالین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 28
- 2- احمد دہلوی، سید، مولوی، (مرتب) فرہنگ آصفیہ (جلد سوم)، لاہور: مکتبہ سہیل لمیٹڈ اردو بازار، 1898ء، ص 438
- 3- جلال الدین رومی، مولانا۔ کلیات شمس تبریز صحیح بدیع الزماں فیروز انفر، تہران: انتشارات پیام عدالت، نوبت چاپ سوم، ۱۳۹۰ھ، ص 180
- 4- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 119
- 5- اوہی، ص 52
- 6- اوہی، ص 24
- 7- اوہی، ص 115
- 8- اوہی، ص 111

- 9 اوہی، ص 80
- 10 اوہی، ص 435
- 11 خلیفہ عبدالحکیم، ڈاکٹر۔ فکرِ اقبال، لاہور بزمِ اقبال، 2 کلب روڈ،، 1992ء، ص 266
- 12 میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 29
- 13 اوہی، ص 119
- 14 اوہی، ص 143